

FELSEFEYİ ANADOLU'DA YENİDEN YURTLANDIRMAK -Türk Felsefesine Giriş-

RENEWING/REHABILITATING OF PHILOSOPHY IN ANATOLIA AS A HOMELAND
-INTRODUCTION TO TURKISH PHILOSOPHY-

MEVLÛT UYANIK*

ABSTRACT

Turks-Oghuzs are one of the nations which has custom of continuous state in the history. They migrated from Turkistan/Atayurt to West with three main ways. Turks have a philosophical basis for every conquered land to establish a state. They migrated from Black Sea to Balkans, today's Afghanistan-Pakistan way to Middle East, silk road to Anatolia. They harmonized the past culture of there to their culture and practiced a new culture and civilization.

We want to contribute Turkish Philosophy with starting point from al-Farabi's "Classification of Sciences". The first goal of this text is to think Turkish language and start/create "Turkish Philosophy". For this context to see Yusuf Has Hacip's Kutadgu Bilig, Orkhon Inscriptions, Kaşgarlı Mahmut's Divanu Lügati't-Türk, as a founding and source texts. Possible contribution of this text is to present Turkish thought and culture to the World as a philosophically and to give a universal message. Because of this, it tries to investigate the Turkish history and geography which has connection of civilization and culture.

Keywords: Philosophy, Inner Asia/Turkestan Asia Minor/Turkey, Geo-Philosophy, Persian Thinking-Mind, Turkish Mind, Arabic Mind

ÖZ

Türkler-Oğuzlar, tarihte sürekli bir devlet geleneğine sahip olan kadim milletlerden birisidir. Türkistan dediğimiz İç Asya'dan Batı'ya üç ana kol üzerinden göç etmişler, yerleştikleri toprakları yurt edinmiş, birçok devletler kurmuşlardır. Karadeniz üzerinden Balkanlara; günümüz Afganistan-Pakistan hattı üzerinden Ortadoğu'ya ve ana ipek yolu üzerinden Anadolu'ya geçmişlerdir. Buralardaki kültürleri getirdikleriyle harmanlayıp yeni bir kültür ve medeniyet tasavvuru oluşturmuşlardır.

Bu metnin uzak amacı, Farabi'nin İlimlerin Sayımını adlı metnini hareket noktası olarak "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak" için bu kültürün yeniden okunması ve güncellenmesine katkı sağlamaktır. Yakın amacı ise Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte Türkçe düşünmek ve "Türk Felsefesi oluşturma"ya yöneliktir. Bu bağlamda Orhun abideleri (7.yy), Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügâti't-Türk (1072), Yusuf Hâs Hâcib'in Kutadgu Bilig, (1069) Edip Ahmet Yükneki'nin Atabe't'ül Hakayık (12.yy), Ahmed Yesevi'nin Divan (13.yy) adlı eseri ile Dede Korkut Kitabı Türkçe ve/ya Türk Felsefesinin kurucu metinleri olarak değerlendirilmektedir.

Metnin olası katkısı, felsefenin medeniyet ve kültür ile ilişkisini inceleyip, Türk tarihi ve coğrafyasında devamlılık halindeki Türk düşüncesi ve Türk kültürünü, dünyaya evrensel mesajlar verebilecek bir güçte, felsefenin diliyle anlatma çabası olarak görülebilir.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Anadolu, Ön Asya, İç Asya, Türkistan, Geo-Felsefe, Türk Aklı, Fars Aklı, Arap Aklı.

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı.

Türk Felsefesinin gerçekten iyiliğini dileyen her Türk, gücü oranında; felsefe öğretenler ile felsefe öğrenenlerin, usta ile çırağın felsefenin gelişmesine en elverişli biçimde birlikte yetişebileceği bir ortamın ne yapıp kurulmasına ön ayak olmalıdır.” (Uygur, 2012,: 273)

Giriş

Bir “Türk Felsefesi”nin gerekçesi ve imkânını müzakere etmek için öncelikle felsefe tabirine bir bakmalı, sonra “Türk Felsefesi” ifadesinin tutarlı olup olmadığının müzakeresi yapılmalıdır. Buradaki “Türk” teriminden ne kastediliyor bunun tarihsel ve olası güncel boyutlarını incelemek gerekir. Madem Türkçe konuşup; varlık, bilgi ve değer üzerine Türkçe konuşuyoruz, “Geçmiş/tarihte bunlar hakkında neler söylenmiş, kim ne demiş, bununla ne demek istemiş ve ne yapmayı hedeflemiş; neyi yapabilmiş, neyi yapamamış?” sorularının cevaplarını şanlı tarih sendromuna düşmeden tahlili ve “Bir Türk Felsefesinin İmkânını” müzakere etmek ve gerekçeleriyle birlikte ortaya koymak gerekir.

Bu çerçevede Bumin Kaan’ın kurduğu Göktürk Kaanlığı (552-745) Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları tarafından kurulan Türkiye Cumhuriyeti doğrudan Türk ismini taşıyan devletlerdir. Birçok devleti farklı zaman ve mekânlarda farklı isimlerle/hüviyetlerle kuran zihniyete/mahiyete biz “Türk felsefesi” diyoruz ve Türk Felsefesi Yapma sürecinin çağdaş tarihini Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşuyla başlatıyoruz. Ülkemizde, “Bir Felsefe Dili Kurmak” için önemli çabalar gösteren İlahiyat Fakültesinde görev yapan bir akademisyenin, “Bir Türk Felsefesinden bahsedemeyiz. Hem böyle bir şey yok, hem de kimsenin böyle bir iddiası ve arayışı yok” demesine karşı¹ Nermi Uygur hocamızın ilk basımı *100 Soruda Türk Felsefesinin Boyutları* adıyla İstanbul. 1974 yılında yapılmış olan eserindeki kaygıları takip edeceğiz. .”(Uygur, 2012: 39.56.78-82;Kaya, 2009: 48)

Niçin resmi olarak Cumhuriyetin kuruluşuyla başlattığımızı açıklayacak olursak, “Devletler kurarak yaşayan Türklüğün 2300 yılına Müslüman olduktan sonra varoluşunu temel de dini ideallerle temellendirmiştir. 1070 tarihinden beri Ön Asya’nın kaderini ellerinde tutan Türkler, o dönemdeki

1 İsmail Kara, Bir Felsefe Dili Kurmak-Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye’ye Girmesi, Dergah yay. İstanbul. 2012. İsmail Kara söyleşi: Türkiye’de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar, yay.haz. M.Cüneyd Kaya, Küre yay. İstanbul.2009; s. 20. Benzer bir bakış açısının Boğaziçi felsefe bölümünde olduğunu Zeypen Direk söyler: “Türk Felsefesi diye bir şey yoktur ve hiç olmamıştır....Bu coğrafyada mutlak başlangıç anında bir tür milat notasındayız ve gerçek muhataplarımız da Anglo-Sakson düşünce dünyasıdır... Aldığım eğitim bana felsefenin yerel olanla, içinde yaşadığımız toplumla ve kendi deneyimlerimizle hiçbir alakası olmadığını göstermeye çalışıyordu.” Türkiye’de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar, yay.haz. M.Cüneyd Kaya, Küre yay. İstanbul.2009. s.122-12

mukaddes endişesi/kaygısı din olmuştur. Tuğrul Bey, Abbasi halifesini hapisneden çıkarırken de, Anadolu'yu çiğnemek isteyen Haçlılara ve Moğollara karşı mücadelesini dini kaygılarla, ıstıraplarla yapmıştır. (Arık, 1958: 6-11)

Türkler, 1789 Fransa ihtilaliyle değişen sosyo-politik dünya paradigmasına Tanzimat adı altında uyum sağlamaya çalışmıştır. Osmanlılık bu dönemle birlikte siyasi bir hareketin bir ideolojiye dönüşmesinin adı olmuştur. Dünya iktisadının mihverinin değişmesi, bizde refah kaynaklarının tıkanması, eski ticaret yollarının önemini kaybetmesi ve Batı'da Rönesans ile başlayan Reform ile devam eden sürece Islahat ve Tanzimat (yeni düzenlemeler) dediğimiz arayışlarla uyum sağlama çabasıdır. Fakat Cumhuriyet öncesinde yenileşme teşebbüslerinin tenakuzlar silsilesi olmaktan kurtulamamıştır. Bunun nedeni de yenileşme çabasının mevcut dünya şartlarına uygun bir cemiyet bünyesi kazanmak amacı güdülmesi gerektiği halde bütün çabaların temelinde aranması ve askerlikle ilgili değişiklikler yapılmak istendiğinde bile Şeyhülislam'dan fetva alınmasına gidilmesi gibi tutumlar içinde olunmasıdır. (Arık, 1958: 40-42) Aslında Osmanlılık ideolojisi Birinci Dünya savaşına kadar, hatta Yeni Osmanlılar diye zaman zaman tazelenerek devam etmiştir. Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset adlı çalışması buna dairdir.

1908 yılında Meşrutiyet ilan edildiğinde aydınların çoğu bu ideolojiye sarılmıştı. Fakat 1912 de Balkan harbi Osmanlılık ideolojisine ilk ve kesin darbeyi vuran bir imtihana dönüştü ve bu sınavı kaybettik. Türkçülük ideali siyasi bir kuvvet haline gelmeye başladı. Tabii bu arada yeniden İslamcılığın devreye sokulma çabası da vardı. Ama 1. Dünya savaşında Müslüman ve kardeş dediğimiz kitlelerin bu küresel imtihanda bizi arkadan vurdukları da bir gerçektir. Bu gerçeği görenler Türkçü söyleme daha sıkı sarıldı. (Arık, 1958: 7-11)

Türklerin üç tarzı siyaset ile dönemin “Yenidünya siyasal sistemi”ne uyum sağlaması; Cumhuriyeti kuran Türkiye halkına “Türk” denir diyerek yeni bir ulus devleti laik ve sosyal yeni bir siyasal birim olarak sunumuyla ortaya çıkmasıyla özdeşdir. Burada kurucu özne Oğuz/Türk'tür ama millet tanımına bakınca, bir soy esasına dayanmakla beraber, onların kültürlerini, yaşama tarzlarını benimsemiş, kaderlerine katılmış olanlardan meydana geldiği görülür.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş döneminde yetiştirdiği felsefeci ve arkeologlardan olan Remzi Oğuz Arık'ın ifadesiyle “millet soy esasına dayanan, kültür birliğini benimsemiş insan kitlesidir. Türk Milleti, Türk

soyundan gelenlerle birlikte bu soyun yarattığı kültürü ve bu kültür hayatını benimsemiş, bu kadere katılmayı özümsemiş olanlardan meydana gelir.”² İşte bu gerekçelerden dolayı biz diyoruz ki; Türkiye cumhuriyeti ile Türk felsefesiyle Türkçe felsefesinin resmi olarak başlangıcı aynıdır. Felsefe ancak bu şekilde Türkiye için bir varlık, Türk kültürü için bir etkinlik ve yaygınlık kazanabilir. (Uygur,2012:78)

İslamcılığın zirve yaptığı bir dönemde “Bir Türk Felsefesinin İmkkanı”nı müzakere etmek, söylemek ne anlama gelir? Aslında İslamcılık derken, kör-fez merkezli selefi zihniyetin Sünni/Arap İslam ve İç Asya, Afganistan-Pakistan bölgelerini işgal eden yeni selefi zihniyeti kast ediyorum. Özellikle Suriye ve Irak mültecilerinin gelmesiyle birlikte İslamcılık/Ümmetçilik adı altında Arapçılık, Kürtçülük yapılması oldukça makul karşılanırken, Arap-Fars Müslümanlık tasavvurlarından farklı bir Türk Müslümanlık tasavvuru olduğunu söylemek muhtemelen en hafif tabirle ırkçılık olarak görülecektir. Nitekim Osmanlı devletinin son zamanlarında Fransız ihtilaliyle yaygınlaşan ulus/soy bilinci Türklere tanınmamış, bunu söyleyenlere vatan haini ve ırkçı muamelesi yapılmıştır.

“Bütün insanlığın adeta elele vererek azınlıklar için tanıdığı bu haktan Türkler menedilmişlerdir. Türklerin kendi soyları, adları, tarihleri üstünde eğilmeleri bir dağıtıcı, günah, tefrikacılık sayılıyordu. Bu hususlarda Rus sefiri İğnatiyef ile Sadrazam Mahmut Nedim, Şeyhülislam ile Fener ve Ermeni Patriği, Sarayın Hadımağası ile Hassa Alayı Kumandanı da aynı düşünmekteydi! Türk Soyunun realitesi ecnebi bilginlerin inceleme hatta derinleşme konusu olurken, bizim kendi kendimizi tanımaktan adeta menedilmemiz, tarihin yaman bir cilvesidir!” (Arık, 1958: 22-23)

1908 Meşrutiyetinin bilinciyle başlayan milliyet tasavvurunun ikinci aşaması Anadolu istiklal harbini kazandırmıştır. Bunun ete kemiğe bürünmesi ise yeni devlet ile olmuştur. Türkiye Cumhuriyetinin kurucuları net bir şekilde yeni bir sistem ve yeni bir ulus kavramı oluşturarak yönünü Batılı değerlerden yana koymuştur. Bunun için önemli kararlar almış ve devrimler yapmıştır. Bu milliyetçiliğimizin üçüncü aşaması olup, “artık; vatan Türk

2 Ank, Türk İnkılabı ve Milliyetçiliğimiz, s.29. Nurettin Topçu, Ank'ı bir millet mistiği olarak görmesi için bkz. Nurettin Topçu, “Millet Mistikleri”, (Bütün Eserleri 15) Dergâh yay. İstanbul.2001, s.69, 73. Türkiye Cumhuriyeti Kuruluş Dönemi Ve Anadoluçuluk Felsefesi-Nurettin Topçu Ve Aksiyon Felsefesi Merkezli Bir İnceleme- (26-28 Ekim 2017.2. Türk İslâm Siyasi Düşüncesi Kongresi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi 2018 Cilt 1 Sayı 3, s.1-32. Özlem Bülbül, Remzi Oğuz Ank Ve Anadoluçuluk Milliyetçilik, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2016, (2), s.73 vd. Hüseyin Sadoğlu, Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Tahayyülü: Remzi Oğuz Ank, Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, Aralık 2017, Cilt:3, Sayı 3, s.77 vd

vatanı; millet, Türk milleti; devlet, Türk Devletidir.” Asıl olan burada dini kaygıları önceleyen bir siyaseti takip eden Osmanlının kültürel birikimini devralan bir yapının milleti salt soy esasına üzerine kurmanın o soydan olmayanlara o milletten olmayı yasaklamak anlamına geleceğini bunun da birçok soruna yol açacağını bilincinde olunmasıdır. Cumhuriyet inkılâplarının yerleşmesi için milleti ikna edecek hazırlıklar, konuşmalar, seyahatler yapılarak yeni değerlerin anlaşılması hedeflenmiştir. (Arık, 1958: 43-44)

Bunu aşmanın yolu millet ile kültür kavramının beraber alınmasıdır. “Kültür bir milletin duygularını, inançlarını, hükümlerini temsil eden müesseselerle, geçmişteki duygu ve inançları koruyan nakleden, aksettiren müesseselerden ibarettir. Dil, din, hukuk, sanat ahlak; milletin duygularını, inançlarını, hükümlerini aksettirir. Tarih ve vatan ise geçmişteki duyguların, inançların korunup nesiller boyunca insanlığımıza geçmesini, aksetmesini sağlar. Bu kurumların başı da belli bir soyun emeği ve iradesiyle oluşur. Bu nedenle millet, soy aslına dayanan; kültür birliğini benimsemiş insan kitlesidir. Türk milleti, bu anlamda, Türk soyundan gelenlerle birlikte, bu soyun yarattığı kültürü benimsemiş, bu kültür hayatını benimsemiş, bu kadere katılmayı benimsemiş olanlardan meydana gelir.³ Kültürün aynı zamanda bir inançlar dokusu olarak görüldüğü için buradaki temel unsur İslamiyet’tir. “Efendiler, bir meselenin bir daha tekrarlanmaması ricasıyla bir iki noktayı arz etmek isterim: Burada istenilen yüce meclisimizi oluşturan kişiler, yalnız Türk değildir, yalnız Çerkez değildir, yalnız Kürt değildir. Fakat hepsinden oluşmuş İslam öğeleridir. Bu toplumu oluşturan her bir İslam unsuru, bizim kardeşimiz ve çıkarları tamamıyla ortak olan vatandaşlarımızdır” der. (Akıncı,2006:104-105;Sungur, 2018:4) İşte bu nedenle Atatürk, Cumhuriyeti kuran Türkiye halkına Türk denir demiş olsa gerektir. (Akıncı,2006:4)

1924 Anayasasında Türklük tanımı tam manasıyla bir vatandaşlık bağı olarak verilir. Hüküm yorumu gerek olmayacak şekilde açıktır: “Türkiye’de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bağı bakımından herkese Türk denir”. Türkiye kültürünün ve zihniyetinin dayanağı ve ifade/ses bayrağı ise

3 Ank, Türk İnkılabı ve Milliyetçiliğimiz. 27-29 ; Ziya Gökalp ile başlayan Mümtaz Turhan, Erol Güngör ve Nevzat Kösoğlu ile devam eden Muhafazakar Milliyetçi söyleme göre de millet, bazı özel kuruluşlar, teşkilatlar ve bunların tabii olduğu idari mekanizmalardan ibaret değildir. Millet aynı zamanda fertler arasında asırlar boyu devam eden ve karşılıklı etkileşimle meydana gelen kurallar, nizamlar, adet ve gelenekler, inanç sistemleri ve anlaşma vasıtalarıdır. Erol Güngör de kültür birliğini önemser. Nevzat Kösoğlu da günümüzde Ziya Gökalp’in milleti aynı kültürü yaşayan sosyal topluluk olarak görmesini benimser. Bkz. Mehmet Akıncı, “Milliyetçiliğin Lafz-ı Müşterek Kavramı:Türklük”, Sungur: Türk Fikir Mecmuası, sayı. 3, Ocak-Şubat.2018, s.5-6. Kültürün aynı zamanda bir inançlar dokusu olduğu için bkz. Turan Durah söyleşi: Türkiye’de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar, yay.haz. M.Cüneyd Kaya, Küre yay. İstanbul.2015. s. 31 vd

Türkçedir. Çünkü İç Asya/Atayurttan Ön Asya/Anayurda Türk etnisitesine dair birçok husus taşındı, ama bu süreçte Anadolu'ya gelmeden yoğun bir Fars ve Arap kültürü etkisi, burada da bulduğumuz Grek/Latin kültürü var. Dolayısıyla Türkçe birçok kültürün ortak taşıyıcısıdır. Bu anlamda coğrafyanın temel direği ve taşıyıcısıdır. Türkçe'de birleşerek Türkçenin ifade imkânlarını zenginleştirerek kendi hakikat arayışımızı temellendirmek durumundayız. (Kaya;2015:78-81, 88-88)

Bunu söylemek, Cumhuriyeti kuran Türkiye halkından olup, Türkçe okuyup yazan diğer etnik yapılara mensup kardeşlerimizin ürettiklerini de “Türk Felsefesi” içinde görmeyi getirir. Nitekim Ziya Gökalp ve Hüseyin Nihal Atsız bir “Türk Felsefesi”nin kurucu öznelereindir. Tabii ki, İslam'ı bir düşünce modeli olarak görmeyen hatta tam tersini söyleyen âlimlerin ortaya koyduğu da “Türk Felsefesi”dir. Nasıl vahyi bilgi ve onun pratiğe aktarımıyla oluşan bir düşünce yapısı içinde Müslüman bilim adamlarının ürettiği felsefi teemmüllere İslam Felsefesi demek yeterli olmadığı gibi, bu coğrafya ve burada oluşan İslam düşünce evrenine dair fikir üreten gayrimüslim âlimlerin ürettikleri İslâm felsefesi içinde değerlendiriliyorsa, aynıını “Türk Felsefesi” için de söylemek gereklidir. Bu tıpkı “İslâm” teriminin etnik ve dilsel bir yapıya, coğrafyaya tekabül etmemesi gibidir.

Mustafa Kemal'in “yurtsever meşruiyetlik”le kurduğu sistemi, aslında başta Cemal Abdunnasır, ardından Enver Sedat olmak üzere Arap dünyasının birçok yerinde “sosyalizm” adı altında örtülü bir şekilde yapmışlardır. Onlar da ümmet kavramı yerine ulus kavramını merkeze almışlar; Libya, Suriye, Irak, Yemen gibi ülkelerde sosyalist bir yapı altında ulus'un daha altında bir konumda olan kavmiyetçiliklerini yeniden diriltmişlerdir. Körfez ülkeleri ve Ürdün ise açıktan kabilelerini önceleyen ulusçu yapılar olmaktan öteye gidemedi. Muhafazakâr ve Klasik İslam yenilikçileri bir tarafta, laik liberal ve Batıcı İslam yenilikçileri bir tarafta projeler geliştirdiler. Bunlara ilaveten laik, liberal ve Batıcı Hıristiyan Arap yenilikçilerin de temel kaygıları ülkelerini ve halklarını muasır medeniyet seviyesine ulaştırmaktır. Bir de bu arayışları yadsıyan İslamiyet'i siyasal bir ideoloji olarak teorize eden İslamcı yenilikçiler vardı. (Uyanık;2014:27-40; Maalouf; 2017:80-83,147-148)

Necip Fazıl'ın dediği gibi “Öz yurdunda garipsin, öz vatanında parya!” tespitini kanıksamadan Hanefî-Maturidi söylemin Yesevi zihniyetiyle halka yaygınlaşması bir Türk Felsefesinin teorik temelleri olabilir. Farabi'nin İlimlerin Sayımı adlı eserini hareket noktası olarak bu arayışı “Felsefeyi

Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak” projesi bağlamında gerçekleştirmeye çalışıyoruz.⁴

Bu noktada Ebu Yusuf Yakup b. İshak el-Kindi ilk Müslüman felsefeci olup. İslam felsefesinin teşekkülünde önemlidir.⁵ Ama bir sistem olarak İslam felsefesinin kurucu filozofu Muhammed b. Muhammed b. Tarhan el-Farabi’dir. (339/950) Şehrezuri’nin ifadesiyle “İkinci muallim olarak adlandırılır, kendisinden önce İslam filozofları içinde ondan daha erdemli biri geçmemiştir.”⁶ Farabi, varlık, bilgi ve değer üzerine sistematik ve tutarlı bir model ürettiği için Meşşâî geleneğin kurucu filozofudur. Onun yoğun çabası, Grek felsefesinin tanıtılması ve oluş ile yaratılış kavramları arasındaki çelişkinin giderilmesine yönelikti. Bunun için “Doğu/İşrak Felsefesi” teşekkülünün de öncü filozofudur. İbn Sina ve İbn Tufeyl bu projeyi geliştirdi. Hermes döneminden Empedokles, Pythagoras gibi filozofların içsel deneyimlerinden hareketle Suhreverdi bunu felsefi bir sistem haline getirdi. Yöntemi hikmetin önderi Eflatun’un sezgi tasavvurudur. Ona göre “Hikmetü’l-işrak” Allah yoluna adanmış kişilerin yardımıyla teşekkül etmiştir. (es-Suhreverdi, 2015:6-8). İşte bu gerekçelerle Farabi’yi “kurucu filozof” olarak görüyor İhsau’l-Ulum’u da “Felsefeye Giriş” metni olarak değerlendiriyoruz.

Şimdi aykırı olarak nitelendirilmeye çalışılsa da, Türk Felsefesine dair düşünceler “günün birinde aykırı olmaktan çıkaracak ve yadırganmayan doğrular diye benimseneceği günlerde gelecektir. Bir de bunu denememiz şart, çünkü yarının felsefe getirmesini istediğimiz şeyler, nihayetinde bugünkü felsefenin uğrayacağı değişikliklerin tümüdür.” (Uygur, 2012:14)

4 Mevlüt Uyanık, Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak”, İslam Felsefesi: Teşekkül Dönemi, (Edit: M.Uyanık, A.Akyol) Elis yay. Ankara, 2017. 17-46, Ebu Nasr el-Farabi, İlimlerin Sayımı, Telif ve Tercüme, Aygun Aykol ile Elis yay. Ankara. 2017, “Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak Projesinin Hareket Noktası Olarak Farabi ve İhsau’l-Ulum Adlı Eseri” adlı makale, aynı eser, s.13-73, Duygu Bayram, Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak –Dede Korkut Hikayelerinin Felsefi Analizi, Hitit Üniv., SBE, basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum. 2016, s.1-5, Emrah Kanlıkama, “Yaşar Kemal’de Sivil İtaatsizlik Türk Felsefesinin İmkâmı Bağlamında Bir İnceleme” Hitit Üniv. SBE, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Çorum. 2017, s.10-23, Nihat Pirinci, Felsefeyi Anadolu’da Yurtlandırmak –Mavi Anadoluçuluk -Hitit Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Seminer Çalışması, Çorum.2015

5 Kindi’nin Müslümanlar arasında felsefede, mantık, fizik, matematik ve metafizik gibi dallarında ortaya çıkan ilk kimsedir. Bunun yanı sıra Arapça, nahiv ve şiir gibi edebiyat alanlarında derinleşmişti. Ayrıca tıp, astronomi, astroloji ve tek bir insanda toplanması nadir görülen türlü bilgiler ve sanatları da biliyordu. Şemsüddin eş-Şehrezuri, *Nüzhëtü’l-Ervah: Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, çev. Eşref Altaş, Türkiye Yazma Eserler Kurumu yay. İstanbul. 2015, s.690-694

6 eş-Şehrezuri, *Nüzhëtü’l-Ervah*, s.676. *Filozofların ikisi İslam’dan önce (Aristoteles ve Hipokrat) ikisi de İslam’dan sonra Farabi ve İbn Sina olduğu söylenilir.*

1. Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak

Bu girişten anlaşılacağı üzere bu metnin öncelikle hedefi özellikle “Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte Türkçe ile ve/ya Türkçe’de düşünme eylemi gerçekleştirildi” önermesini temellendirmektir. Yani Türk felsefesi derken, felsefece övünülecek bir düşünce ortaya koymak demektir. Ama bunu yukarıda bahsettiğimiz üzere şanlı tarih sendromuna düşerek, Türklerce ve Türkçe ortaya konulduğu için değerli kılmak demek olmayıp, felsefe dışı unsurlara dikkat ederek, felsefe olarak değerli kılma çabasıdır. Kendi içine kapalı, diğerlerinden etkilenmeyen bir felsefi yapıda olamayacağını göre, tüm dünya felsefesine açık bir tutum içinde olup üretici kavramlarla felsefe yapmayı hedefler. Türk felsefesini yüceltmek diye bir hedefimiz varsa bu ancak felsefeyi yüceltmekle mümkün olacaktır. Türk felsefesinin başarılı olmasını istemek, felsefenin başarılı olmasını istemek demektir. (Uygun, 2012,79-82; Kaya,2009:48, 68-69)Bunu hedefleyen siyasi bir yapı için yurtdışına gönderdiği çok sayıda öğrenci arasında felsefe tahsili içinde göndermesi, teknik alan kadar beşeri alana verdiği önemi gösterir.

Bana göre, Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına “Türk” derken o döneme kadar Türkistan’dan getirdiklerimiz, Anadolu’da bulduklarımız (Arap, Fars, Bizans ve diğer kültürler ve felsefeleri) taşıyan birimlerin oluşturduğu yeni bir yapıdan söz edilmektedir. (Uygun, 2012, 82-83)Çünkü her “ulusal felsefe, felsefedir her şeyden önce, ne tektir, ne de biriciktir. Her ulusal felsefe, her ülkenin her yurt, halk, dönem ve çağın, her kültürün salt kendisinin diye nitelediği felsefe aslında dünya felsefesinin uzayca zamanca tüm evreni kuşatan felsefenin bir bölümü, parçası, yöresi durumundadır. Tüm alanını, değerini özelliğini bu çerçevede içinde, bu çerçeveden, bu çerçevedeki yerine göre alır.”(Uygun, 2012, 82)

Aristoteles’in hocası Platon’un hakikat tasarımı, idea anlayışını yüzüne indirmesinin ifadesi olan tikel olanı tümel’de yakalamak bu olsa gerektir. Bu anlamda karşılıklı etkilenmeler, yorumlamalar, hesaplaşmalar önemlidir, biz işte bu açıdan Arap, Fars kültürel söyleminin dışında gelişmiş “Türk” aklının Türkistan yani Atayurt’ta ortaya koymaya başladığı felsefi birikimiyle Türkiye’de yani Ön Asya’da bulduğumuz felsefeleri Anadolu’da yeniden yurtlandırmaya çalışıyoruz. Böylece “Evensel felsefede, öneminden ötürü Türk felsefesine vazgeçilmez bir yer sağlama çabası içinde olmak şarttır. (Uygun, 2012,84)

Bu noktada “*Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak* (Uyamık, 2005:57-78; Nasr el-Farabi; 2017:13-73) *projesini İslam felsefesi bağlamında niçin*

yaptığımızı açıklamak gerekir. Öncelikle Nihat Keklik hocamızın tespitiyle söyleyecek olursak, “Nasıl ki san’at, tarih ve kültürümüzde İslamiyet’in izleri varsa, Türk filozofları üzerinde de aynı izler mevcuttur. Zaten bu sayededir ki yüce milletimiz, bugün kabul edildiği manada felsefe yapabilmıştır. Bu sebeptendir ki Türk san’atı, Türk tarihi ve Türk dili paralelinde Türk Felsefesi de elbette olacaktır ve olacaktır: Bu gerçeği inkâr etmeye yeltenmek, güneşi balçıkla sıvamaya kalkışmaktan farklı değildir.” (Keklik,1986:6; Poyraz, 2011:121)

Bunu felsefe tasavvurumuzun içlemi/tikel yorumu olarak ele alıyoruz. Bir de kapsam/tümel dayanak noktamız Müslüman filozofların yaptığı üzere önceki/kadim felsefi birikimi İskenderiye üzerinden tevarüs ederek İbrahimi geleneğin son temsilcisi olan Hz. Muhammed’in getirdiği form içinde yorumlama çabalarıdır. Hedefimiz, tümel-tikel ilişkisini kuran bir felsefe tarihi bilincinden hareketle günümüz güncel sorunlarını çözmek için felsefe yapmaktır. Bu bağlamda Muallim-i evvel Aristoteles’den sonra Muallim-i Sani diye nitelendirilen Farabi’nin İlimlerin Sayımı adlı eserini felsefeye giriş ve Anadolu’da yeniden yurtlandırma çabasının ilk klasik kaynağı olarak görüyoruz. Asabiyetimizin yani toplumsal aidiyetimizi ise İbn Haldun’un *sebepler* ve *nesepler* tasavvurlarını merkeze alarak Türkistan-Türkiye irtibatının felsefi temellerini araştırıyoruz. Böylece Arap-Fars iktidar çatışmasına meşruiyet arayan felsefi, kelami müzakereler dışında gelişen süreci önceleyerek, jeo-felsefe yapmayı deniyoruz. (Şeker, 2016:167; Ocak, 1996: 581-587)⁷ Çünkü eğer günümüzün sorunlarına dair çözüm önerilerini çoğaltmak ve alternatif önerilerle zenginleştirmek istiyorsak, Atayurt’tan getirdiğimiz düşünce birikimiyle, Anadolu’da bulduğumuz kültürel yapıya dikkat ederek, düşünce-yurtluk ilişkisini yeniden kuralıyız. Adına ister hikmet, yani Hz. Âdem’den itibaren Tanrı’nın dünyada refah, ahirette felahı sağlayacak ilkeler bütünlüğü (Tevhid, nübüvvet ve mead) deyin, isterseniz felsefe tarihi deyin, bu birikimi Türkçe okumak, yorumlamak ve yeniden üretmek, “jeo-felsefe” yapmak demektir.

Türkistan/Atayurt ve Türkiye/Anayurtta bulduğumuz fikri, siyasi birikimi yeniden okuyarak yaşadığımız soru ve sorunlara çözüm önerileri üretmeyi veya mevcutları daha rasyonel ve tutarlı değerlendirmeyi nasıl yapabileceğimiz üzerinde duruyoruz. Bunun fıkhi boyutunu Ebu Hanife’ye; kelim boyutunu İmam Maturidi’ye; halka taşınması kısmını Ahmet Yesevi’ye yönlendiriyoruz. Teknik/pozitif bilimlerin kısmının araştırılmasının tarihsel

7 Mevlüt Uyanık, “Üç Tarz-ı Tefekkür: Arap, Fars Ve Türk Müslümanlığı” 19 Haziran 2017. <http://www.anahabergazete.com/uc-tarz-i-tefekkur-arap-fars-ve-turk-muslumanligi-haberi>

temelinin de Birunî ve yöntemini ile olabileceğini vurguluyoruz. (Uyanık, 2005:8-9) Bu aslında aynı zamanda pozitivist, tarihselci klasik bilim tasavvurunun etkisinden “etkinlik olarak bilim” tasavvuruna yaslanarak kurtulma çabasıdır. Bu bağlamda bilim, bir sosyal yapı, geleneksel bir etkinlik olup, belirli bir toplumsal ortamda epistemoloji, felsefe, ideoloji ve dine ait konuların bir yansımasıdır. Dolayısıyla “bilim, salt gerçeğe ulaşmak amacıyla her türlü toplumsal değerden uzak, nesnel bir sorgulamadır” şeklindeki değerlendirmenin tutarlılığı kalmamıştır. (Uyanık, 2005:100-115)

Yukarıda belirttiğimiz üzere dil ve düşünce ve kültür arasındaki irtibatın tarihsel sürecini takip ederek, kültür dediğimizin aslında bir inançlar dokusudur. Bu da dil ile ortaya çıkar. Özellikle 10. yüzyıldan itibaren İslam kültür evrenine dâhil olduğumu düşündüğümüz zaman düşünce şeklimizi İslam Felsefesinin ana kaynak, yazım dilinin de uzun süre Arapça olması doğaldır. Bununla birlikte Türkistan coğrafyasının kalıcı dili Türkçe'dir. (Kaya, 2009:48,76-79) Nitekim İslam öncesinde *Orhun abideleri* (7.yy), İslam sonrasında da Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't Türk* (1072), Yusuf HâsHâcib'in *Kutadgu Bilig*, (1069) Edip Ahmet Yükneci'nin *Atabet'ül Hakayık* (12.yy), Ahmed Yesevi'nin *Divan* (13.yy), *Dede Korkut Kitabı* adlı eserleri bu bağlamda Türkçe ve/ya Türk Felsefesinin kurucu metinleri olarak görülebilir. Çünkü bu metinler (biri hariç) Türkçedir. Bir kısmı Göktürk, bir kısmı Uygur bir kısmı da Arap alfabesiyle yazılmıştır.

Dünya dilleri sınıflandırmasında eklemeli diller (iltisaklı diller, agglutinative languages) grubunda yer alan Türkçe, kurallarının sağlamlığı ve eklerinin çeşitliliği ile sistem yapısı bakımından her türlü türetmeye ve gelişmeye elverişli bir dildir. Bu bağlamda Kaşgârlı Mahmud'un eserini Araplara Türkçe öğretmek için yazdığı düşünülürse dil öğretimiyle birlikte dönemine ve İslam öncesine ait bilimsel, etnografik, antropolojik ve dilsel veriler içermesi nedeniyle Türk Felsefesinin kurucu metinlerinden olduğu apaçık ortadadır. Bilindiği üzere eski Türk yazı dilinden gelişen İslami Orta Asya Türk yazı dilinin ilk evresi, İslam öncesi Türk/Uygur kültürünü önemli oranda taşıyan Karahanlı Türkçesiyle yazılmıştır. 11-13. yüzyıllar arasında gelişen bu yazı dilinin merkezi Kâşgar'dır. Hatta Kaşgar'dan çok uzakta Mahmud'un *DîvânüLügati't-Türk'ü* yazdığı bilinmesine rağmen bunun aynı kültür muhitinin bir ürünü olarak ortaya çıktığı malumdur. (Yusuf Has Hâcib, 2008:77, beyit:32-33.; Erdal 2016, s.62-63; Türkeş,2002:811-817)

Bu metinleri merkeze almamızın nedeni, Türklerin coğrafi açıdan çok geniş bir alana yayılmaları, diğer medeniyetler ve onların ortaya çıkardığı

kültürlerle sıkı irtibatla olmaları, dolayısıyla o dillere hâkim olup metinlerini Arapça ve Farsça yerine Türkçe yazmalarıdır. Arapçayı çok iyi bildiği Dîvân adlı eserinden belli olan Kaşğarlı Mahmud, Türklere Fars etkisinden uzak ve Türkçe bakımından Oğuz lehçesiyle rekabet edebilecek bir Hâkânî Türkçesi ile hitap etmektedir. Aslında dönemin “edebi Türkçe” olduğu da söylenebilir. Mahmut, dili tanıtan bir dilci ve antropolog, Balasagunlu Yûsuf Hâs Hâcib ise dili edebî, felsefi ve kültürel amaçla kullanan bir sanatkârdır. Kaşğarlı Mahmut, DîvânüLugâti’t Türk’ta millî yapısının dış kısmı ile ilgilenmiş; Yûsuf Hâs Hâcib ise millî yapının iç kısmı üzerinde durmuştur. Sonuçta her ikisi de aynı malzeme üzerinde farklı cephelerde çalışarak birbirlerini tamamlamışlardır. O kadar ki, Dede Korkut Destanlarında, Divanü Lügati’t Türk ve Kutadgu Bilig’de bugün Anadolu’da hala yaşayan birçok geleneğin izlerini görmek mümkündür. (Kaymaz, 2016:106. Kemal Yavuz, 2016:184-201;Atalay, Erkul, 2002:242-243)

Görüldüğü üzere coğrafya, dil ve düşünce arasındaki irtibatının tespitinde oldukça girift sorunlar olduğunun bilincinde olarak jeo-felsefe yapmak bu metinlerin yeni okumalarıyla mümkün olacaktır. Böylece hangi alfabeyle yazılırsa yazılsın Türkçe ifade edilen, Türk Düşüncesi ve felsefesine dair unsurların tespiti mümkün olacaktır.⁸

Bu bağlamda Türkistan Piri Ahmed Yesevi’nin etkisi fikhın helal-haram; kelamın kâfir, mümin, münafık, müşrik şeklindeki tasnif edici ve keskin diline teslim olmayıp, fıkıh ve kelam ilkelerini halkın anlayacağı bir dil ile sunmasındadır. Sünni geleneğin fıkıh ve itikad anlayışını Türkçe söyleyip halkın anlayacağı ve yaşayabileceği bir şekilde mezcetmesi bir *Türk Metafizîği/tasavvufu* kurması bu noktada oldukça önemlidir.⁹ Hem dinin ilkelerine

8 Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi yay. İstanbul. 2011, Edip Ahmed b. MahmudYükneki, (Günümüz Diliyle) Atabetü’l-Hakaik, (Gerçeklerin Eşiği), haz. Yaşar Çağbayır, Ötüken yay. İstanbul.2013, Yusuf HâsHâcib, *Kutadgu Bilig*, Günümüz Türkçesine Aktaran: Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yay, İstanbul, 2008, Kaşğarlı Mahmud, DivanüLugati’t-Türk. Haz. Besim Atalay, TDK, Ankara.2006. İsmail Taş, “İslam Öncesi Türk Düşüncesi”, Türk Düşünce Tarihi: El Kitabı, edit. B.A. Çetinkaya, Grafiker yay. Ankara. 2018, s.33-35, Duygu Bayram Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak: Dede Korkut Hikâyelerinin Felsefi Analizi, HÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum. 2016, 15 vd, “Hikâyelerin Bilgesi: Dede Korkut” Türk Düşünce Tarihi: El Kitabı, edit. B.A. Çetinkaya, Grafiker yay. Ankara. 2018, s.51-63, Hatice Girin, “Türklerde Alfabe ve Kimlik, Türklere Ansiklopedisi, c.3, s.740-753.

9 Fuat Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, DİB, Ankara, 1991,s.1-2, 18-19, 76. Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, Ankara.1959, s.98, Köprülüzade Mehmet Fuat, Milli Din, İstanbul.1942. Ahmet Yaşar Ocak, OCAK, A.Y. “AhmedYesevi ve Türk Müslümanlığı” Yesevilik Bilgisi, ed. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, MEB, Ankara 2000, s.177-179; Mevlüt Uyanık, “Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevi ve Yönteminin Önemi”.Diyanet İlmi Dergi, cilt. 52, sayı: 4, Aralık 2016; s. 191-214. <http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/konuk-yazarlar/1363-yeni-bir-turk-islam-medeniyeti-tasavvuru-icin-hoca-ahmed-i-yesevi-ve-yonteminin-onemi>

sıkı sıkıya bağlıdır, hem de bunları oldukça basit ve sade bir dil ile anlatmayı başarmıştır.¹⁰ Bir fikrin mükemmel bir şekilde muhabata sunulmasında ve tasdik taleple edilme sürecinde kıyası kullanma yöntemi ile ilgili beş sanat (burhan, cedeli, sofistai, hatabi ve şi'ridir) farkında olup, hitabet ve şiiri etkili bir şekilde kullanmanın sonucudur. (*Uyanık, Akyol, 1990:110-116; Ateş 1990:79-85*)

Yusuf, Yesevi, Yüknevi gibi âlimlerimiz Türk Felsefesinin koordinatlarını belirleyen önceki birikimle irtibatı ve istikrarı şiir ve hitabet üzerinden sağlamışlardır. Felsefeyi halka ulaştıran, şiir yazmayı entelektüel olmanın gereği olarak gören gördükleri için şiir ile fikirlerini yaygınlaştırmışlardır. Bu aslında Türk kültüründe doğru ve kesin kavrama oranını yükselten şifahi/ozan geleneğinin etkisidir. Bu alimler şair-mütefekkir olarak "İnsan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuşlardır. Çünkü "şair sözü dilin temeli ve tuzudur; bilgisizler için bir gözdür."¹¹

Bu bağlamda Türk Felsefesinin İslam öncesi ve İslam sonrası boyutlarını ayrıca tahlile tabii tutmak gerekir. Biz Orhun anıtlarıyla başlayan ezeli hikmet sürecinin Hz. Muhammed'in getirdiği öğretilerle yeniden yorumlanmasını, buradaki "Türk Aklı" ninişlevişi önceliyoruz. Bu açıdan "İslam felsefesi diye bir şey yoktur" diyen aydınlanmacı felsefecilerin söyleminde ve Platon'un öğretilerini merkeze alarak yapılan bazı siyasi felsefi okumalarında (Özlem, 2015:88-91, Uyanık, 2016:19-22) olduğu gibi tarihsici/totaliter bir evrensellik tasarımına da götürmeyeceği ayrıca müzakere edilebilir. Ama burada söyleyeceğimiz zaten tarihsici öğretinin dini yorum ve uygulamalara önemli sorunlar getirdiğidir. Totaliter zihniyetin ortaya çıkardığı sorunların açık bir toplum tasavvuruyla mümkün olacağını düşünen Karl Popper'in ifadesiyle; din, insanlara düşler sunmaz, piyango bileti ya da sigorta poliçesi de önermez. Din, insanlara iradeleriyle hareket etmelerini, akılcı bir tarih yorumu yapmalarını, eylemlerinden sonuna kadar sorumlu bulduklarını

10 Şer'i ilimlerdeki derinliğinin tesirini halkın anlayacağı sade bir dil ile izah etmesinde temel ilkelere asla taviz vermemesinden kaynaklandığı için bkz. Ethem Cebecioğlu, "Hoca Ahmed-i Yesevi" *Yesevilik Bilgisi*, ed.Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, MEB, Ankara. 2000, s. 122-123, Öztürk Yaşar Nuri, "Yesevilik", *Yesevilik Bilgisi*, ed.Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, MEB, Ankara.2000, s. 271-274

11 Yusuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Günümüz Türkçesine Aktaran: Reşit Rahmeti Arat, Kabalıcı Yay., İstanbul, 2008, beyit:441.711,739. M. Fatih Şeker, *Türk Düşüncesinde Dört Yol Ağızı: Kutadgu Bilig* Yusuf Hâs Hâcib Ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay. Bışkek. 2016, s.130. M. Fatih Demirci, "Bir Felsefe Metni Olarak Kutadgu Bilig", *Yusuf Hâs Hâcib 'in Doğumunun 1000. Yılında Kutadgu Bilig Türk Dünyası Görüşünün Şaheseri Uluslararası SempozyumuBildiri Kitabı*, Şen Yıldız Yay., İstanbul 2016, s.140-141

belirtir. Böylece insanın tarihin akışı üzerinde etken olduğunu vurgular. (Popper, 1994:243)

İslam Felsefesinin Türk/İslam felsefesine dayanak olması hususunu biraz daha açacak olursak: Müslümanların Platon ve Aristo'nun görüşlerine dikkat ederek Musevi ve İsevi geleneğin fizik ve metafizik sorunlarına çözüm aramalarını Arapçaya çevirip, bunlara da dikkat ederek bir felsefe kurma çabaları *sentez arayışının ötesinde özgün bir felsefedir*. Çünkü sentez demek tezin kendi içerisinden çıkartıp karşısına koyduğu karşı(t) tez sarmalına düşme demektir. Müslüman filozoflar ise Hakikatin birliği esasına dayanak farklı zaman ve mekânlarda farklı ortamlarda oluşan hakikat arayışlarına/formlarına dikkat ederek, ondan kim ne bilgi getirirse (felsefe tarihi) şükran duyarak içinde bulunduğu ortama ve sorunlara yönelik bir felsefe birleşimi yapar. Üretici felsefe kavramlar ile felsefeyi nesneleştirmeye çalışır. Artık bu bakan değil; bakılan bir kültür ve felsefe oluşturmaktır. (Kaya,2015:66-69) Bu, o dönemdeki hâkim felsefi kavramlar ve oluşturduğu fikri ortamda tikel-tümel irtibatını sağlayarak içinde yaşadığı toplumsal yapı ve sorunlarına dair çözüm önerileri üretmeye çalışmaktır.

Bu bağlamda biz, Meşşai geleneğe yaslanarak çalışıyoruz. Farabi'yi kurucu filozof olarak görüp yol ve yöntem belirliyoruz. Hikmet ve Şeriat arasındaki uzlaşım/ittisal hakkında “nihai söz”ü (*Faslu'l-Makal fi mabeyne's-ş-şeriave'l-hikme*) söyleyen filozof, fakih ve hekim Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Rüşd el- Kurtubî(v.1198) hareket noktası olarak alıyoruz. Çünkü İbn Rüşd, hem Grek Peripatik geleneğini uzlaştırmaya çalışan Meşşai geleneğin kurucu âlimi Farabi ve İbn Sina'nın görüşlerini; hem de bunlara karşı sert eleştiriler yönelten Gazzali'nin de görüşlerini eleştirmesi bu sentez arama çabalarının aksaklıklarını göstermesi açısından önemlidir. Buradaki hikmet/felsefe ile eş-şeria(t) yani yol ve yöntem terimlerinin tercihi önemlidir.¹²

İbnRüşd'e göre, Tanrı'yı ve yarattıklarını bilmekten ibaret olan mutluluğa ulaştıran İlahi (Muhammedi) şeriat haktır; ama bu hususu doğrulama (tasdik etme) de herkes farklı olabilir. Çünkü insanların doğaları farklıdır, dolayısıyla da bazıları (filozoflar) kesin kanıt (burhan) ile ikna olurken, bazıları (kelamcılar) diyalektik (cedel) ile bazıları (halk) ise güzel sözler (hitabet/

12 Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Rüşd; *KitabuFasli'l-makal ve tagrırmabeyne's-ş-şeriative'l-hikmeti mine'l-ittisal*, çev.Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, Elis yay. Ankara.2018. Bekir Karlığa çevirisi: İşaret yay. İstanbul.1992, Nevzat Ayasbeyoğluçevirisi için bkz.İzmirliİ.Hakkı, İslam'da Felsefe Akımları, haz. A.N.Özalp, Kitabevi, İstanbul.1995, İngilizce çeviri: George F.Hourani, Averroes, *On theHarmony of ReligionandPhilisophy*London.1967

retorik) ile bu gerçekliği tasdik ederler. Bu husus, Kur'an'da halkın her sınıfına, idrak seviyelerine göre hitap eden Allah'ın hikmetinin gereğidir. Bu üç tasdik yoluna rağmen insanların bazıları inkâr yoluna da sapabilirler, bu durumdaki kişiler kendi kendilerinden habersizdirler, yani Tanrı'ya ulaşma yollarını kavramaktan acizdirler. O halde birçok inanmayana rağmen bir Müslüman'ın kendi Şeriat'ının yani yol ve yöntemlerinin hak ve evrensel olduğunu, İbn Rüşd'e göre de, söylemesi son derece doğaldır, çünkü Hz. Muhammed herkese gönderilmiştir. O'nun uygulamalarının (Şeriat'ının) farklılığı Allah'a davet yollarının tümünü içermesinden kaynaklanır. Dolayısıyla inkâr edenleri bu gerçeğe hikmet (burhani yöntem), güzel söz (selefin yolu) ile davet olup onlarla en güzel şekilde tartışmak gerekir.¹³

Yukarda bahsettiğimiz üzere artık “bu bakan değil, bakılan bir kültür ve felsefe” oluşturma zamanı gelmiştir. (Kaya.,2015:66-69) Bu açıdan “Felsefenin inancı bir de akıl/us ile temellendirmesi bağlamında Farabi, İbn Sina ve Gazali gibi âlimlerin incelenmesi önemlidir. İyice yıpranan, zedelenen geleneği yeniden okumak bu açıdan şarttır.

- Bu noktada Türk Felsefesinin Boyutları adlı eserinde Uygur hocamız, “öyleyse gereken felsefeyi tümünden ortadan kaldırmak değil, her türlü sürgüden, sapmadan kurtarmak, dine yaklaşmak, bir kez dine katkıda bulunmaya başlayınca da hızla yeni olanaklara kavuşturacaktır” demesini önemsiyorum. (Uygur,2012:33)

Bunu yapmalıyız, çünkü son dönemlerde Arap-Fars iktidar savaşlarına meşruiyet sağlayan çatışmayı zihniyet tasavvurlarının dışında gelişen Türk Tefekkür yapısının yeniden güncellenmek şarttır.

Felsefenin varlığı ve imkânları üzerinde düşündüğümüz zaman selefi-Arap(çı) zihniyetinin aslında İslamcılık adına kavmiyetçilik yaptığı, felsefe ve mantık karşıtı bir zahiri sistem üzerine kurulu olduğu görülür.¹⁴ Fars Müslümanlık tasavvurunun ise Şii öğretisinin mantıksal çıkarımları zorlayan bir

13 Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Rüşd; *KitabuFasli'l-makal ve tagrırmabeyne's-şeriativ'e'l-hikmeti mine'l-ittisal*, çev. Bekir Karlığa, İşaret yay. İstanbul.1992, s.74, Nevzat Ayasbeyoğlu tercümesi için bkz.İzmirlii.Hakkı, İslam'da Felsefe Akımları, haz. A.N.Özalp, Kitabevi, İstanbul.1995, s.341, ing. George F.Hourani, Averroes, *On the Harmony of Religion and Philosophy* London.1967, s.49, Bir fikrin mükemmel bir şekilde muhabata sunulmasında ve tasdik talebinde edilmeye sürecinde kıyası kullanma yöntemi ile ilgili beş sanat vardır. Bunlar; bilinmesi istenilen şey hakkında kesin bilgi vermeye yarayan *burhan*, *cedeli*, *sofistai*, *hatabi* ve *şiridir*. Bkz. Ebu Nasr el-Farabi, *İhsau'l-İlim*, çev. Ahmet Ateş, İstanbul.1990, ss.79-85

14 Mevlüt Uyamk, *Selefi Zihniyet, Arap Baharı ve Türkiye*, Araştırma yay. Ankara.2016, s.47 vd, Dünyada İslamfobia'yı Besleyen Unsurlar Olarak Neo-Selefi Öğreti-Bir Zihniyet Analizi-21.Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi, Selefliliğin Şifreleri Özel Sayı Sayı:11; Nisan Mayıs Haziran.2015, ss. 319-343

imam/mehdi tasavvuruyla felsefi sistemini oluşturduğunu gördüğümüz zaman *Bir Türk Felsefesinin gerekçelerini açıklamak* artık zaruret halini almıştır. Üstelik yeni selefi zihniyetin felsefe, kelim ve mantık karşılığının maalesef Türkiye’de kendisini Sünni diye nitelendiren çevrelerde de etkin olmaya başladığını gözlemleyince, böyle kritik bir süreçte bir Türk felsefesinin imkânından bahsetmek aslında “bugünkü felsefeden yarınki felsefeye uzanma” ümididir. Selçuklu-Osmanlı-Türkiye Cumhuriyetini kültürel sürekliliği bağlamında bunu incelemek, “felsefenin bugünkü durumunu, tümüyle kültür dokusunun geçmişteki oluşumundaki kök salan çeşitli nedenleri araştırıp incelemek, felsefe bilincine önemli katkılar sağlayacaktır.” (Uygur, 2012:61-67)

Bu çaba içindeyken “Felsefe öz, içerik; Türkçeyse giysi, kalıp diye de nitelenmemelidir; çünkü Türkçe düşünceyi ögesi, kurucusudur, sonradan eklenmez düşünceye. Düşünceyi daha düşünce varlığında yapan Türkçedir. Felsefe Türkçeyle, Türkçe düşünceyle birliktedir, zamandadır.”¹⁵

2. Medeniyet ve Kültür: Türkistan/Atayurt ve Türkiye/Anayurt Birikimini Yeniden Okumak

İslam Felsefesi Tarihi bağlamında Türk Felsefesine özgü yeni bir din dili kurmak ve kavramsallaştırmaları analiz etmek, Anadolu’da/Türkiye’de işe başlama ve yol alma, Hanefî fıkhı, Maturidî Akâidi, Yesevî tasavvufi zihniyeti ve Yusuf Has Hacip gibi âlimlerimizin yol ve yöntemini, bunun temel kodlarını anlayıp güncellenmesiyle mümkün olabilir. Bu açıdan öncelikle mevcut politik söylemlere meşruiyet sağlayan ve mutlak hakikat tezleri gibi sunulan, 73 fırka sözünden (Keleş, 2005:25-45; Gömbeyaz, 2005:147-160). hareketle oluşturulan zihniyetten, yani ‘yalnızca benim mezhebim/tarikatım kurtuluşa erdirenidir, diğerleri sapkındır’ diyen cedelî/diyalektik yöntemden

15 Nermi Uygur, *Türk Felsefesinin Boyutları*. YKY. 2.baskı. İstanbul. 2012, s.78 vd Ömer Naci Soykan Söyleşi: Türkiye’de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar, yay.haz. M.Cüneyd Kaya, Küre yay. İstanbul.2009. s.48. Mevlüt Uyanık, *Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak: İslam Felsefesinin Günümüzdeki Anlamı Üzerine Bir Deneme*, İslamiyat. C.8.sayn.4. 2005y s.57-78; Ebu Nasr el-Farabi, *İlimlerin Sayımı*, Telif ve Tercüme, Aygun Aykol ile Elis yay. Ankara. 2017, “Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak Projesinin Hareket Noktası Olarak Farabi ve İhsau’l-Ulum Adlı Eseri” adlı makale, aynı eser, s.13-73; Emrah Kanlıkama, “Yaşar Kemal’de Sivil İtaatsizlik Türk Felsefesinin İmkânı Bağlamında Bir İnceleme” Hitit Üniv. SBE, Basılmamış Y.Lisans Tezi, Çorum.2017. s.24-61. Duygu Bayram, *Felsefeyi Anadolu’da Yeniden Yurtlandırmak –“Dede Korkut Hikâyelerinin Felsefi Analizi”-* Hitit Üniv. SBE, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Çorum.2017. s.1-5; Nihat Piriççi, *Felsefeyi Anadolu’da Yurtlandırmak -Mavi Anadoluculuk -* Hitit Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Seminer Çalışması, Çorum.2015. Mevlüt Uyanık ile Söyleşi: *Bir Türk Felsefesinin İmkânı*: <http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/soylesiler/item/332-bir-turk-felsefesinin-inkani-prof-dr-mevlut-uyanik-ile-soylesi> (18.12.2016)

kaçınmak gerekir. Çünkü bu yöntem aslında temelde tahrip ve tahrif edilen önceki İbrahimî öğretileri/şeriatleri¹⁶ analiz etmek ve son Muhammedî geleneğin iç tutarlılığını savunmak, ispat etmek ve tutarlı bir şekilde açıklamak amaçlıdır. Hâlbuki durum böyle olmadı, ulaştıkları sonuçları mutlak doğru gibi sunup, bunlara yöneltilen eleştirileri kabul etmediler. “Delilin butlanından medlulunda butlanı gerekir” önermesinden yani “kanıtın geçersiz kılınmasıyla kanıtlanmak istenende geçersiz kılınabilir” korkusundan hareketle, diğer hakikat tasarımlarını ötekileştirdiler, kelâmî dil ile tekfir ettiler. Hâlbuki hakikatin sunumundaki beş sanatın dördü (burhan, cedel, hitabet, şiir) insanların anlayış kapasitelerine göre (kellimu'n-nase ala kadari'l-ukulihim)¹⁷ farklı boyutlarda işlevsel olabilirdi, mugalata/safsatadan kaçınmanın yolu için bu gerekliydi.

Müslüman filozofların burhan yöntemini öncelemeleri, tekfir/ötekileştirme gibi sakıncalardan kaçınmak içindir. Çünkü felsefe burhan ile bilinmesi istenilen hakkında kesin bilgiyi arar. Cedelî/diyalektik sözler ise ya soru karşısında cevap verenin meşhur sözler ile korunmak ve zafer temin etmek istediğini görünce kendisinin de ona karşı üstünlük sağlaması ve zafer kazanması için bütün insanların kabul ettikleri meşhur sözleri kullanmasıdır. Ya da insanın kendisinde veya başkasında düzeltmek istediği fikir hakkında kuvvetli zan hâsıl etmek için kullandığı sözlerdir. Önemli olan bu dört hakikat sunumunun yönteminin farklarını bilmek, safsatadan kaçınarak hakikate dair bilgileri kime nasıl ve hangi derecede anlatabileceğinin idrakinde olmaktır.¹⁸ İşte bu nedenle, burhan yöntemi gereği yani “hakikatin nesep ve sebep bağı bağlamında Arap-Fars iktidar savaşları ve bunlara meşruiyet arama yorumları dışında oluşan fıkıh/Hanefî, itikad/Maturidî merkezli bireysel ahlak ve zühdü önceleyen, sivil bir dinî tavır nasıl olabileceği” bağlamında Yesevî ve Yusuf Has Hacib'i yeniden okuyabiliriz. “Niçin bu âlimler merkeze alınmalı” sorulursa, cevabı ise bize göre şudur: Din, insan hayatında karşılaşılan ve tecrübe edilen oldukça geniş bir dünyayı kendisiyle anlamlandırdığımız

16 Ed-Din, el-Mille(t) ve eş-Şeria kavramlarının ayrıntılı analizi için bkz. Uyanık, Selefî Zihniyet, s.21 vd, İslam İnanç İlkeleri, s.9-10, 22-24

17 İsmâil b. Muhammed *el-Aclûnî*'nin (ö. 1162/1749)*Keşfü'lHafâ* ve Müzîlü'l ü-bâsAmme'sTeheremine'lEHâdişCalâ *el-Sineti'nNâs*'nşr. Ahmed el-Kalâş), Beyrut 1985 c. 1, s. 196, Hadis No: 592. Bünyamin Erul, *Keşfu'l-Hafa Maddesi*, TDV, İslam Ansiklopedisi, c.25, s.321

18 Ebu Nasr el-Farabi, *İlimlerin Sayımı*, Telif ve Tercüme, Aygun Aykol ile Elis yay. Ankara. 2017, 102,110-116, “Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırma Projesinin Hareket Noktası Olarak Farabi ve İhsau'l-Ulum Adlı Eseri” adlı makale, aynı eser, s.50-51; İfade Özgürlüğü -İslam Felsefe Tarihi Açısından Bir Sunum Teorik ve Pratik Boyutlarıyla İfade Hürriyeti, ed. B. Berat Özipek, LDT, Avrupa Komisyonu. Ankara.2003, S.148-158; Mevlüt, Uyanık, Aygün Akyol. İslam Ahlak Felsefesi, Elis yay. Ankara. 2015, s.139-141

inanç ve davranış sistemleridir. Din dili de, bu din açısından anlamlı görülen olgu ve olayların açıklanmasında, yorumlanmasında kullanılan başlıca araçtır. Ve bu âlimler Türkistan coğrafyasının kültüründe yeşermiş ve tarihteki Türk devletlerinin kültürel dokusunu oluşturmuşlardır.

Bununla birlikte bu noktada özellikle belirtilmesi gereken husus bu şahıslar ve öğretilerinin sadece hareket noktası olarak alındığı, varış noktası olarak görülmediği, herhangi bir mutlak otorite olarak görülmediği, günümüz sorunlarına çözüm üretmek için bunları yetiştikleri ve fikirlerini ürettikleri ortama ve kendi tarihsellikleri içinde okumanın gerekliliğidir.

Bunu gerçekleştirmek demek, Fars/Şii-Arap/Selefi çatışmasının dışında kalmak anlamına gelir. Ama burada dikkat edilmesi gereken husus, Şii-Sünni ayırımına düşmeden sosyal, demokrat ve laik Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihsel ve güncel birikimini okumanın gerekliliğidir. Çünkü ülke içinde İğdir ve Kars yörelerine, ülke dışında Azerbaycan, Irak, İran, Suriye 'de Türk olan veya Türkçe konuşan şii kardeşlerimizi teolojik gerilimin ve çatışmanın içine bırakma riski vardır. İlaveten Arapların selefi öğretilerini sünni şeklinde sunarak eko-politik çatışmaya meşruiyet sağlama çabalarına da katkıda bulunulmamış olunur.

Bu noktada ülke içinde felsefe ve mantık kelimesinden dahi nefret eden, ilahiyat fakültelerinde bu derslerin kaldırılması için resmi ve halk nazarında çalışmalar yapan tarikatların tıpkı selefi zihniyet gibi felsefe karşıtlığı yapmasına dikkat edilmelidir. Aslında felsefi sorgulamalara karşıtlık açısından selefler ile bu tarikatların veya cemaatlerin büyük kısmı birbirlerine paralel hareket etmektedir. Selefler sufileri ötekileştirip müşrik diyerek varoluşlarına meşruiyet sağlarken, sufiler de selefi zihniyetin panzerihi olduklarını ilan ediyorlar ama felsefe ve mantıksal tutarlılık reddinde ortak tavır alıyorlar. Özellikle cemaatlerin ve tarikatların bazıları keramet adı sundukları söylemlerin kabulünün ancak bir "akıl tutulması" ile mümkün olup, mutlak itaati temin edeceklerinin bilincindedir.

Bu gerekçelerden hareketle Atayurt-Türkistan'dan getirdiğimiz kültürün felsefi dil ile yorumlanması için Muallim-i Sani Farabi'yi hareket noktası alıp, İbn Sina, İbn Rüşd, İbn Bacce gibi bireysel, ailevi ve toplumsal tedbirlerin neler olabileceğini araştırmayı önceliyoruz. Toplumsal bilinç ve birlikteğin (asabiyet) İbn Haldun'un sebep/din ve nesep/ırk bağımlı okumakla sağlanabileceğini öneriyoruz. (İbn Haldun, 1990c : I: 18,291, 292, 402; Mehdi, 1997:394; Uyanık,2003:139).

Türk/Oğuz aklı İslam kültürünü kendi tarihseliği bağlamında okuyup hukuk/Hanefi, inanç esasları/Maturidi öğretiler oluşturdu. Fıkıh ve kelamın keskin ve ötekileştirici dilinin sıkıntılarını gören Ahmet Yesevi Türkistan'da İslamiyet'i Ebu Hanife ve Maturidi öğretilerine göre yaşanılır kılınacak bir tutum geliştirdi. Alp ve eren terimlerini içselleştiren kendi elinin emeğiyle geçinen yüreğiyle/gönlüyle düşünenlerin oluşturduğu bu tavrın günümüzde manevi değerleri riyaset ve din tacirliğine dönüştüren yapılarla bir ilgisi ol(a)maz.

Sonuç

Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak bağlamında Atayurdumuz Türkistan'dan getirdiğimiz ve Türkiye'de bulduğumuz fikri birikimi, burhan, cedel, hitabet/belagat ve şiir bağlamında yeni bir formda oluşturabiliriz. İşte bunu yapmak demek, varlık, bilgi ve değer bağlamında Türk Felsefesini bir sistem felsefesi haline dönüştürmek için felsefe, kelim ve tasavvuf alanında üretilen metinleri Türkiye'de ve Türkçe yeni okumalara tabii tutmak gerekir.

Bu metinlerin üretildiği ortam ile bugün içinde yaşadığımız ortamın sorunlarına dikkat ederek, varlık, bilgi ve değer kavramlarını konuşulan ana dil ile temellendirmek şarttır. Tümel değerlerin (soyut ve aşkın olan verilerin) Anadolu insanı şahsında tikelleşmesi ve somutlaşması için bu yapılmalıdır. Bu Aristoteles'in hocası Platon'un idelerini yeryüzüne indirmek gibi bir tikelde tümeli yakalamayı hedeflemelidir. Böyle olursa, düşüncüyü bulduğumuz coğrafyada yaşayan insanların güncel sorunlarına çözümler üretilmesinde bir yol ışığı vazifesi görecektir. Bu gerçekleştiği zaman aynı zamanda yerli ve tikel olan tümelleşecektir. Bu da Türk Felsefesini genel felsefe içinde önemli bir konuma getirecektir.

Bu aslında Türklerin yurtluğu yeniden ihya etmek üzere bizzat kendi toprağına ait yerli (Hitit, Babil, Grek ve İslam düşüncelerinin) gücünü özgülleştirmek ve yeniden tümel/evrensel haline getirmek çabasıdır. Çünkü bu topraklarda, dünyanın önemli medeniyetlerini kuran düşünceler üretilmiş, Türkler, Selçuklu ve Osmanlı devletleriyle Anadolu toprağını yeniden yurtlandırmıştır. Felsefenin artık salt nesne (Arapça metinler) değil de kavram üzerinden Türkiye'de Türkçe ile yeniden sunmak demektir.

Kaynakça

- AKINCI, M.(2018). “Milliyetçiliğin Lafz-ı Müşterek Kavramı:Türklük”, Sungur: Türk Fikir Mecmuası, sayı. 3, Ocak-Şubat.
- ARIK, O.(1958). *Türk İnkılabı ve Milliyetçiliğimiz*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- ATATÜRK. M. K.(2006). Nutuk, Ankara.
- ATALAY, B.(2006), *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi Üzerine Notlar*, Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugati't-Türk. Çev: Besim Atalay, TDK, Ankara. c.1
- BAYRAM, D.(2016) Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak: Dede Korkut Hikayelerinin Felsefi Analizi, HÜSBE, Basılmamış yüksek lisans tezi, Çorum.
- BAYRAM, D.(2018)“Hikâyelerin Bilgesi: Dede Korkut” *Türk Düşünce Tarihi: El Kitabı*, edit. B.A. Çetinkaya, Grafiker yay. Ankara.
- BÜLBÜL, Ö.(2016), *Remzi Oğuz Ank Ve Anadolucu Milliyetçilik*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,(2),
- CEBECİOĞLU, E.(2000) “Hoca Ahmed-i Yesevi” *Yesevilik Bilgisi*, ed.Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, MEB, Ankara.
- DELEUZE G.ve F.Guattari, *Felsefe Nedir?*çev. T.Ilgaz. İstanbul.1993
- DİREK, Z.(2015)“Söyleşi”, *Türkiye’de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar*, Yay. Haz. M. Cüneyd Kaya, Küre Yay. İstanbul.
- DURALI, T. “Söyleşi”, *Türkiye’de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar*, Yay. Yaz. M. Cüneyd Kaya, Küre Yay.İstanbul
- ERGİN, Muharrem (2011). *Orhun Abideleri*, Boğaziçi yay. İstanbul.
- MACİT, F.(1987).İslam Felsefesi Tarihi,çev. Kasım Turhan, İstanbul
- FARABİ, EbûNasr.(2017)*İlimlerin Sayımı*, çev. Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, Elis Yay. Ankara
- GÖMBEYAZ, K.(2005) “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi” Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 2, s. 147-
- İBNİ HALDUN, *Mukaddime*, c. I, II, III, çev.: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1990
- İZMİRLİ, İ.H.(1995)İslam'da Felsefe Akımları, haz. A.N.Özalp, Kitabevi, İstanbul.
- KARTAL A.(2016).“Kutadgu Bilig’in Düşündürtükleri ve Türk Edebiyat Tarihindeki Yeri”. Yusuf Has Hacib’in Doğumunun 1000.yılında Kutadgu Bilig-Türk Dünya Görüşünün Şaheseri, İstanbul. s.184-201.
- KAYMAZ, Z.(2016/7).“Kutadgu Bilig Araştırmaları Üzerine Bazı Düşünceler”, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi. http://www.uyguraraştırmaları.com/arsiv/2016-7/2016_10.pdf
- KEKİLİK, N.(1986)*Türkler ve Felsefe*, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul
- KARA, İ.(2012).*Bir Felsefe Dili Kurmak-Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye’ye Girmesi*, Dergah yay. İstanbul.
- KARA, İ.(2009): Söyleşi: *Türkiye’de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar*, yay.haz. M.Cüneyd Kaya, Küre yay. İstanbul.
- KANLIKAMA, E.(2017) “Yaşar Kemal’de Sivil İtaatsizlik Türk Felsefesinin İmkânı Bağlamında Bir İnceleme” Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum

- KELEŞ, A.(2005) "73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme, Mârife Dergisi, yıl:5, sayı:3,
- MAALOUF, A. (2017) *Çivisi Çıkmış Dünya, UygarıklarımızTükendiğinde*, Deneme, çev. Orçun Türkay, YKY,
- METİNTAŞ, *Muzaffer Türklüğü Felsefenin Diliyle Anlatmak: Bir Türk Felsefesi Mümkün Mü?*
<https://www.turkyurduhaber.org/mobil/index.php?page=article&id=126> 2016-04-17
- ÖZLEM, Doğan (2015) . "Söyleşi", Türkiye'de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar, Yay. Haz.: M. Cüneyd Kaya, Küre Yay., İstanbul.
- Karakuş,R. (14 Kasım 2005)"Türk Felsefesinin İmkâm Üzerine", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, ISSN: 1303-5137, Cilt 2, Sayı 2.
- KEKLİK,N. (1986)'*Türkler ve Felsefe*, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul
- KÖKTÜRK M.(2011) : *Türk Felsefesinin Varlığı ve İmkan Problemi*, Türk Yurdu, Mart - Yıl 100 - Sayı 283
- KÖPRÜLÜ, M (1991). '*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*', DİB, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, M.(1959) *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara
- KÖPRÜLÜ, M. (1942). Milli Din, İstanbul.
- POYRAZ, H. (2011), "Türk Felsefesi: İmkândan Gerçekliğe", *Türk Yurdu Dergisi*, Evren Yayınları A.Ş, Ankara, Cilt 31, Sayı, 283
- PİRİNÇİ, N.(2015), *Felsefeyi Anadolu'da Yurtlandırmak -Mavi Anadoluculuk -* Hitit Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Seminer Çalışması, Çorum.
- ÖZTÜRK Y. N.(2000), "Yesevilik", *Yesevilik Bilgisi*, ed.Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, MEB, Ankara, s. 271-274
- POPPER K.(1994) , *Açık Toplum ve Düşmanları* 2. Cilt.Harun Rızatepe, Remzi yay. 3.baskı. İstanbul.
- RÜŞD Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Rüşd; *Kitabu Fasli'l-makal ve tagrı mabeyne's- şeriatı ve'l- hikmeti mine'l-ittisal*, çev. Bekir Karlığa, İşaret yay. İstanbul.1992
- SADOĞLU, H(Aralık 2017). Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Tahayyülü: Remzi Oğuz Ank, Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, , Cilt:3, Sayı 3
- SOYKAN, Ö. N.(2015). "Söyleşi", Türkiye'de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar, yay. haz.: M. Cüneyd Kaya, Küre Yay., İstanbul
- ŞENER H. İ., "Karahanlılarda Dil ve Edebiyat", *Türkler Ansiklopedisi*, c.5,
- ŞEKER, M. F.(2016). Türk Dini Düşüncesinin Teşekkül Devri, Dergâh Yay., İstanbul
- ŞEKER, M.F.(2011)Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig, Dergah yay. İstanbul.
- TAŞ, İ.(2016). "İslam Öncesi Türk Düşüncesi ve Kutadgu Bilig'de "Kut" Yüsf Has Hâcib E Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay. Bişkek.
- TOPÇU, N.(2001) , "Millet Mistikleri", (Bütün Eserleri 15) Dergâh yay. İstanbul.
- TOPÇU, N.(1969), İslam ve İnsan, Hareket yay. İstanbul.
- TOPÇU, N.(1997)Yarıncı Türkiye, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- OCAK, A.Y.(2000) "Ahmed Yesevî ve Türk Müslümanlığı" Yesevilik Bilgisi, ed. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatcı, MEB, Ankara.
- UYGUR, N.(2012) . Türk Felsefesinin Boyutları, YKY. Yay., 2.baskı, İstanbul.

- UYANIK, M.(2014). Bilginin İslamleştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi, Ankara Okulu yay. Ankara.
- UYANIK, M.(2003), Üç Tarz-ı Siyaset: Bir Üst Kimlik Tasarımı Olarak Türkiyelilik, Metropol yayınevi, İstanbul.
- UYANIK, M. "Yurtsever Meşruiyet"<http://kafkassam.com/mevlut-uyanik-yazdi-yurtsever-mesruiyet.html> 24.01.2017. Erişim Tarihi: 23.01.2018
- UYANIK, M.(2017). "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak", İslam Felsefesi: Teşekkül Dönemi, (Edit: M.Uyanık, A.Akyol) Elis yay. Ankara. 17-46,
- UYANIK, M.(2012). Felsefi Düşünceye Çağın, Elis Yay.,Ankara.
- UYANIK, M.(2016).Selefi Zihniyet, Arap Baharı ve Türkiye, Araştırma yay. Ankara.
- UYANIK, M. Arap Baharının Mezhepçilik ve Kabilecilik Bağlamında Analizi,
- UYANIK, M. (2018) Türkiye Cumhuriyeti Kuruluş Dönemi Ve Anadoluçuluk Felsefesi -Nurettin Topçu Ve Aksiyon Felsefesi Merkezli Bir İnceleme", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi Cilt 1, sayı.3,
- UYANIK, M.2016Selefi Zihniyet, Arap Baharı ve Türkiye, Araştırma Yay., Ankara.
- UYANIK, M. (Aralık 2016)"Yeni Bir Türk-İslam Medeniyeti Tasavvuru İçin Hoca Ahmed-i Yesevî ve Yönteminin Önemi" Diyanet İlmi Dergi, cilt. 52, sayı: 4.
- UYANIK, M.(2016) Söyleşi: Bir Türk Felsefesinin İmkânı: <http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/soylesiler/item/332-bir-turk-felsefesinin-imbani-prof-dr-mevlut-uyanik-ile-soylesi>. Erişim tarihi: 8.12.2016
- UYANIK, M.(2016)"Barışçıl Bir Dünya İçin İlahi Dinler ve Çoğulcu Evrensellik Tasarımları", Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu, Bosna Hersek Saraybosna. 19-21. <http://udakb.timav.com.tr>, Erişim tarihi (08.05. 2016)"
- UYANIK, M. AKYOL, A.(Ankara 2017) "Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak Projesinin Hareket Noktası Olarak Farabi ve İhsau'l-Ulum Adlı Eseri", İlimlerin Sayımı, çev. Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol,Elis Yay.
- UYANIK, M. AKYOL, (Ankara.2017)A. İslam Felsefesi:Teşekkül Dönemi, Kindi, Farabi, İbn Sina. Elis yay.s.22-25;73-78;114-128
- YUSUF HAS HACİP. (2008) , Kutadgu Bilig, Günümüz Türkçesine Aktaran: Reşit Rahmeti Arat, Kabaıcı Yay. İstanbul.
- YÜKNEKİ, E. A. b. Mahmud, (2013)(Günümüz Diliyle) Atabetü'l-Hakayik, (Gerçeklerin Eşiği), haz. Yaşar Çağbayır, Ötügen yay. İstanbul.